

УДК 316.624-053.6:379.8
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.21>

Сеага Семі

аспірант кафедри соціальної роботи, спеціальної освіти і менеджменту соціокультурної діяльності
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧИН ЇЇ РОЗВИТКУ

У статті підліткову агресію розуміємо як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам, є безпосереднім відображенням внутрішнього неблагополуччя дитини. Агресія показує невміння підлітка адекватно реагувати на події та спрямується на завдання шкоди іншим. З'ясовано, що підліткова агресія має як позитивне, так і негативне значення. На основі узагальнення інформації виокремлено основні ознаки підліткової агресії. Установлено, що підліткова агресія має конкретні особливості: носить виражений демонстративний характер; є наслідком особистої кризи; характеризується появою різних девіацій; часто виявляється спонтанно як для самого підлітка, так і для його оточення; для агресивних підлітків притаманні загальні індивідуально-психологічні характеристики та індивідуальні риси, виражені гендерні відмінності у вияві агресивних дій. Визначено основні мотиви агресивної поведінки підлітків. З'ясовано, що позитивний вплив на підвищення рівня підліткової агресії мають такі особливості характеру, як збудливість, демонстративність, дратівливість, завищена самооцінка.

Шляхом систематизації наукової інформації виокремлено найвагоміші причини вияву агресивної поведінки в підлітковому віці. У психолого-педагогічному контексті до найвагоміших причин належать негативні впливи трьох факторів: сім'ї (згуртованість і рівень конфліктності, ступінь близькості між батьками і дитиною, характер взаємин між братами і сестрами, стиль сімейного керівництва); однолітків та навколишнього середовища (копіювання поведінки ровесників, соціальний статус у групі); ЗМІ та комп'ютерних ігор (систематичне споглядання сцен насильства призводить до поступової втрати емоційної сприйнятливості агресії й чужого болю; віртуальні комп'ютерні війни «програмують» на агресивні вчинки).

Ключові слова: агресія, агресивний підліток, особливості агресивної поведінки підлітків, причини агресії.

Постановка проблеми. Агресія та насильство є одними з дуже важливих соціально-психолого-педагогічних проблем людства загалом та кожної країни зокрема. Як доводить І. Гайдамашко [6, с. 150], незважаючи на заклики до гуманізації відносин, у світі зростають агресивні тенденції, використовуються агресивні моделі поведінки, розповсюджується тероризм, пропагується культ агресії та насильства у ЗМІ. Саме тому ця тема викликає підвищений інтерес у науковців. Нині спостерігається зростання агресії серед усіх верств населення, проте особливо агресивними є підлітки. За статистичними даними, які наводяться у підручнику під авторством Н. Волянчук та Г. Ложкіної, «жертвами агресії в стінах школи стають біля 90% дітей» [5, с. 98]. Збільшення кількості підлітків, які схильні до агресивної поведінки, зумовлює необхідність вивчення психолого-педагогічних аспектів, які її викликають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можемо стверджувати, що нині майже немає такого школяра-підлітка, який би не зазнав агресивних дій або сам не використовував агресивні дії стосовно інших. У дослідженні ми солідарні з українськими науковцями, які займаються віковою та педагогічною психологією (О. Видра, Є. Карпенко, В. Кутішенко, В. Поліщук), у тому,

що найчастіше агресія виникає у дітей у час критичних вікових періодів. Саме у підлітковому віці агресія набуває демонстративного характеру у зв'язку з психофізіологічними змінами, втратою дорослими авторитету та поступовою переорієнтацією на групу ровесників.

Однак варто наголосити на такому: незважаючи на повсюдність підліткової агресії та високі показники її зростання, досі є недостатня кількість системних психолого-педагогічних досліджень, які би всебічно розкривали це явище та давали відповіді на запитання стосовно причин її виникнення. Ці факти стали основою для нашого наукового пошуку та написання статті.

Мета статті – на основі узагальнення та систематизації наукової інформації проаналізувати сутність, дослідити зміст, визначити особливості підліткової агресії та окреслити основні причини її появи та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік є дуже складним та суперечливим періодом життя особистості, адже передбачає становлення самосвідомості. Причому заради самоствердження підлітки вдаються до агресивної поведінки. Таке активне самовираження часто призводить до виявів невмотивованої агресії.

У межах авторської розвідки проаналізуємо підходи науковців до розуміння сутності підліткової агресії. Так, із педагогічної точки зору, як задекларовано у педагогічному словнику під авторством С. Гончаренка, підліткова агресивність трактується як емоційний стан і риса характеру дитини, що вирізняється «імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями гніву, злості, намаганнями заподіяти іншому травму (фізично чи морально)» [7, с. 15]. У статті С. Завражец [12] підліткова агресивність розглядається як ознака внутрішнього емоційного неблагополуччя та як один із неадекватних засобів для свого захисту, які може застосувати підліток.

У результаті узагальнення авторських позицій, що представлені у наукових публікаціях К. Бютнера [2], Г. Ванаквої [3] та О. Настюк [14], підліткову агресію розглядаємо як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам та є безпосереднім відображенням внутрішнього неблагополуччя дитини, що показує невміння адекватно реагувати на події та передбачає завдання шкоди іншим.

На основі інтерпретації напрацювань С. Беляєвої [1, с. 12–14] та Г. Ванаквої [3, с. 246–248] з'ясовано, що підліткова агресія має як позитивні, так і негативні риси. Так, установлено, що саме агресія дає можливість підліткові успішно вирішувати свої проблеми і дозволяє за допомогою мінімальних затрат підтримувати високу самооцінку. Із психологічної точки зору перетворення агресії на особистісну якість засвідчує деформацію особистісного розвитку підлітка та становить серйозну небезпеку як для нього самого, так і, звісно, для його оточення, тому від агресивних моделей особа самостійно не відмовиться. У цьому разі, як радять фахівці-практики (соціальні педагоги, практичні психологи), які працюють у загальноосвітніх навчальних закладах, необхідно надати об'єктивну оцінку негативній поведінці підлітка та запропонувати йому реальну альтернативу для ефективного розв'язання його проблем. У практичній площині доцільно використати наукові моделі навчання, повторення та підкріплення неагресивних форм поведінки.

У процесі вивчення наукових публікацій [2; 12] з'ясовано, що до найвагоміших ознак агресивності належать: упертість, прагнення заперечувати, відмовлятися; забіякуватість, дратівливість; напади гніву, вибухи злості, обурення, крик; прагнення образити, принизити; владність, намагання відстояти свою позицію будь-якою ціною; егоцентризм, невміння розуміти інших; самовпевненість, завищена самооцінка. На основі узагальнення представленого переліку вважаємо, що до вищеокреслених ознак варто додати ще й такі, як втрата контролю над собою, відмова від дотримання визнаних у суспільстві правил поведінки.

Безумовним фактом є те, що підліткова агресія має свої особливості. Саме у підлітковому віці агресія набуває яскравого демонстративного характеру. Цей факт пов'язаний із психофізичними змінами, реальною втратою дорослими авторитету в підлітковій аудиторії та переорієнтацією на завоювання авторитету у своїх ровесників. Як показує наш досвід, досить часто агресивні вчинки підлітків є наслідком особистісної кризи. Підлітки втрачають реальну орієнтацію в загальнолюдських цінностях та ідеалах, бо не мають зрозумілого для них зразка поведінки. Так, у дослідженні А. Кісельової [13] доведено існування безпосереднього зв'язку між системою цінностей і зростанням агресивної поведінки дітей підліткового віку.

Ще однією особливістю є те, що підліткова агресія характеризується появою різних девіацій. У цьому контексті погоджуємося з аргументами, які наводить О. Дмитрієва [9] стосовно того, що за певних умов агресивна поведінка може призвести до розвитку девіантної поведінки та стати поштовхом й до виникнення делінквентної поведінки.

До значних особливостей підліткової агресивності зараховуємо й те, що досить часто така поведінка є несподіваною як для самого підлітка, так і для його оточення. Науковці [4], які вивчають вікові психологічні особливості дітей підліткового віку, наголошують на тому, що психічні порушення мають певні етапи розвитку, причому будь-які психопатологічні феномени включають початкові вияви, розгорнуту стадію, етап завершення, період залишкових симптомів. Однак було встановлено, що під час підліткової кризи швидкість цього циклу суттєво збільшується, тому агресивна поведінка підлітка є для його близьких та рідних несподіваною, яку вони часто самі не можуть усвідомити та пояснити, тобто агресія для них є незрозумілим фактом.

Під час вивчення окресленого спектра питань було з'ясовано, що індивідуально-психологічні характеристики (нестійкі ціннісні орієнтації, захоплення, духовні запити; відсутність пізнавальних інтересів) теж належать до вагомої особливості підліткової агресивності. Ці характеристики роблять підлітка беззахисним перед застосуванням до нього агресії з боку сильнішого ровесника. У підручнику «Віктимологія та агресологія» [5, с. 101] наведено перелік індивідуальних рис, які притаманні агресивним підліткам. Шляхом проведеного дедуктивного аналізу до найбільш вагомих, на наш погляд, доцільно зарахувати такі:

- дратівливість;
- емоційну чутливість;
- ригідність;
- конфліктність у спілкуванні;
- упереджену атрибуцію ворожості;
- порушення сенситивності;

- дезадаптованість;
- інтернальний локус контролю.

Особливістю вважаємо й певні гендерні аспекти, які виявляються в агресивній поведінці підлітків. Так, у публікаціях О. Жизномірської [11] доведено, що соціальні стереотипи заохочують хлопців підліткового віку розвивати агресивні імпульси, а дівчатка мають їх послаблювати. З'ясовано, що хлопці підліткового віку схильні виявляти високий рівень фізичної прямої агресії, тоді як у дівчат цього ж віку найкраще виражена опосередкована вербальна агресія. Установлено й такий факт, що дівчата підліткового віку з високим рівнем агресії характеризуються дратівливістю та є більш уразливими порівняно з агресивними хлопцями. Ці гендерні аспекти також необхідно враховувати під час роботи з агресивними підлітками.

У процесі проведеного аналізу та узагальнення інформації за останні 10 років, яка представлена у публікаціях українських науковців Ю. Гарасимів, Т. Прищепи, О. Романової, Т. Тимофієнко, встановлені найбільш розповсюджені мотиви агресивної поведінки підлітків, до яких належать:

- жаждоба помсти за перенесені страждання;
- вирішення внутрішньоособистісного та міжособистісного конфліктів;
- прагнення самостверджуватися;
- бажання заповідання біль своїй жертві;
- усунення перешкод на шляху до задоволення потреб.

Зупинимось на розгляді та короткому аналізі педагогічних засад, які висвітлюють агресію та характеризують агресивну поведінку підлітків. Зокрема, на думку С. Гончаренка, агресивність підлітків є наслідком поганого ставлення до них (брак чуйності й поваги, надмірна строгість, зловживання покараннями) [7, с. 15]. Із педагогічної точки зору агресивна поведінка в підлітковому віці часто може бути наслідком таких життєвих подій, як народження нової дитини, розлучення батьків.

У межах дослідження питань підліткової агресії чи не найвагомим є вивчення головних причин, які лежать в основі її вияву. Слушними в контексті вивчення причин зростання підліткової агресії вважаємо погляди, задекларовані в дисертаційному дослідженні В. Олійник [15]. Авторка зосереджує увагу на переліку цих причини та називає такі чинники: «загальний економічний, політичний, моральний і духовний занепад українського суспільства; зростання кількості неблагополучних сімей із негативним мікрокліматом, девальвацією родинних норм, цінностей та традицій; вільна неконтрольована пропаганда у ЗМІ насильницьких дій або виявів жорстокості у поведінці; регулярне відкриття комп'ютерних, ігрових та інтернет-залів, де учні з легкістю можуть сховатися від реального життя у віртуальності, відчувши себе

непереможними героями жорстоких сцен насилля або вбивства» [15, с. 23].

Досліджуючи особливості агресії в підлітковому віці, необхідно враховувати той факт, що підліток росте в сім'ї, яка у такому разі є головним фактором соціалізації, а також головним джерелом «живих прикладів» агресивної поведінки для більшості дітей підліткового віку. У нашому баченні на формування агресивної поведінки впливає ступінь згуртованості, який існує у кожній окремій родині, а також вагому роль відіграють ступінь близькості між батьками і дитиною, характер взаємин між братами і сестрами, стиль сімейного керівництва. Таким чином, дитячу агресивність доцільно розглядати як реальний наслідок деструктивного сімейного виховання та систематичного споглядання агресивних дій із боку батьків.

Варто акцентувати увагу на тому, що підлітки отримують відомості про агресію й зі спілкування з однолітками, тобто соціальне середовище ровесників теж може бути вагомою причиною розвитку агресивної поведінки у підлітковому віці. Підлітки вчать себе агресивно, спостерігаючи за поведінкою своїх ровесників чи однокласників. Поділяємо позицію О. Дроздова та М. Скока [10], що вплив групи однолітків є вагомим фактором агресивної поведінки. До таких механізмів уналежнюють соціальну фасилітацію (посилення домінуючих реакцій у присутності інших), конформність (зміна поведінки за незмінності переконань у результаті реального або уявного тиску групи), деіндивідуалізацію (втрата самоусвідомлення в групових ситуаціях, які забезпечують автономність і не концентрують увагу на індивіді) [10, с. 63]. Отож, підліткові групи мають певні ритуали, які доволі часто можуть підкріплюватися агресивними діями як лідера групи, так і рядових членів. Лідер групи за допомогою агресивних вчинків має змогу закріпити свої керівні позиції, а аутсайтери можуть на основі агресії підвищити свій статус. Саме агресія, яка підтримується груповими ритуалами, створює для підлітка відчуття безпеки, посилює належність до групи та стає ідейною основою для ствердження своєї сили через виправдання агресивної поведінки.

Одним із вагомим джерел, що можуть позитивно вплинути на виникнення агресії в підлітковому віці, є ЗМІ. Після багаторічних досліджень із використанням найрізноманітніших методів і прийомів психологи і педагоги (З. Адамська, О. Блискун, О. Воронкевич, Т. Ілляшенко, М. Сенченко) з'ясували вагомий ступінь впливу ЗМІ на виникнення агресивної поведінки у підлітків. Так, масмедіа впливає на агресивну поведінку підлітків лише за певних умов: представлений для перегляду сюжет має бути максимально реальним та цікавим; має сприйматися саме як агресія; головний герой на основі агресивних дій має досягати важливої

мети; має відбутися ототожнення глядача з агресором, а потенційної жертви з жертвою глядача.

Із власного досвіду можемо констатувати, що сучасні ЗМІ переповнені зображенням агресії та сцен насилля, часто можна спостерігати викривлення реальності у телепередачах, що, безумовно, формує у підлітків загострене відчуття загрози та провокує на здійснення агресивних вчинків. На думку Н. Волянюк та Г. Ложкіної, формування агресії на основі ЗМІ має такий вигляд: «надмірне захоплення телепередачами – агресивні фантазії – ототожнення себе з відповідним персонажем – засвоєння агресивного способу вирішення проблеми та впливу на людей – повторення агресивних дій – використання агресії для вирішення питань міжособистісних стосунків – підкріплення – агресивні звички – нерозвинуті соціальні та навчальні уміння – фрустрація – надмірний перегляд телепередач тощо» [5, с. 100].

Наголосимо на тому, що серед інших «техногенних факторів» формування підліткової агресії є безпосередня залежність, як доводять О. Дроздов та М. Скок [10], від впливу комп'ютерних технологій, а саме комп'ютерних ігор. Так, «комп'ютеро орієнтовані підлітки показують підвищені показники за всіма видами агресії» [10, с. 65]. Науковці підтверджують, що вагому роль відіграє і сам зміст комп'ютерних ігор. Так, експериментально доведено: коли підлітки грають у віртуальні війни, у них спостерігається підвищення фізіологічного збудження та концентрація агресивних думок. Підтвердженням фактом є підвищення рівня агресивності у тих підлітків, які віддають перевагу віртуальним іграм, у яких є елементи жорстокості та насилля. Є безпосередні експериментальні докази того, що у юнаків, які грали у гру «Doom-2» (типу «бродилка-стрілялка») «на 50% збільшилися агресивні асоціації мислення» [10, с. 65].

У дослідженні Т. Червонної акцентовано увагу на таких причинах агресивності підлітків, як само-свідомість та самокритичність. Авторка зазначає, що «інтенсивний розвиток самосвідомості та самокритичності призводить до того, що дитина у підлітковому віці знаходить суперечності не тільки в навколишньому середовищі, а й у своєму «Я»» [8 с. 88]. Щодо цього наведено цікаву статистику:

– підліток 10–11 років дуже критично ставиться до себе, 34% хлопчиків та 26% дівчаток дають собі негативні характеристики, у них переважає фізична агресія;

– підліток 12–13 років має ситуативно негативне ставлення до себе; головне вираження агресії – негативізм, спостерігається інтенсивний вияв фізичної та вербальної агресії, тоді як непряма агресія послаблюється;

– підліток 14–15 років зіставляє свої форми поведінки з тими нормами, які прийняті у рефе-

рентних групах; провідне місце посідає вербальна агресія [8, с. 88].

Характеризуючи агресивну поведінку підлітків, можемо стверджувати, що для розуміння мотиваційної основи необхідно враховувати низку як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Досить часто підліткова агресія може виступати як захисна реакція підлітка.

Висновки і пропозиції. Зазначимо, що підліткова агресія є мотивованою деструктивною поведінкою, яка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам, що показує невміння адекватно реагувати на події та передбачає завдання шкоди іншим. Агресивний підліток створює масу проблем не лише оточенню, а й собі. В агресивних підлітків спостерігається суттєве звуження спектра міжособистісного спілкування та відбувається суттєва деформація особистісного розвитку. До особливостей підліткової агресії належить виражений демонстративний характер, поява девіацій. З'ясовано, що для агресивних підлітків притаманні загальні індивідуально-психологічні характеристики та риси, виражені гендерні відмінності у вияві агресивних дій. До найвагоміших причин вияву агресії у підлітковому віці зараховано негативні впливи трьох факторів: сім'ї; однолітків та навколишнього середовища; ЗМІ та комп'ютерних ігор із виявами агресії.

У практичному контексті наші подальші напрацювання будуть стосуватися висвітлення практичних шляхів соціально-педагогічної роботи з підлітками, що мають підвищений рівень агресії щодо оптимізації профілактичної та корекційної діяльності.

Список використаної літератури

1. Беляєва С.Я. Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. Київ : Ред. загальнопед. газет, 2013. 112 с.
2. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. Москва, 1991. 88 с.
3. Ванакова Г.В. Агрессивность учащихся: как к ней относиться? *Народное образование*. 2012. № 7. С. 245–249.
4. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вузів / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук [et al.] ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. 4-те вид., випр. й доповн. Київ : Каравела, 2014. 400 с.
5. Віктимологія та агресологія : навчальний посібник / за ред. Н.Ю. Волянюк, Г.В. Ложкіна ; Ун-т менеджменту освіти АПН України. Київ; Рівне : Прінт Хауз, 2010. 256 с.
6. Гайдамашко І.А. Агресія і насильство : змістовий і соціально-педагогічний контекст. *Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції*. 2008. С. 150–152.
7. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

8. Діагностика та корекція агресивності у дітей / упоряд. Т. Червонна. К. : Ред. загальнопедагогічних газет, 2014. 128 с.
9. Дмитрієва О.А. Гіперактивність й агресивність як форми девіантного поведіння: комплексний підхід до розв'язання проблеми. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2009. № 2. С. 7–15.
10. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Фактори виникнення та розвитку агресивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 58–71.
11. Жизномірська О. Гендерні особливості агресивності у підлітковому віці. *Формування гендерної культури майбутніх вчителів*. 2005. С. 131–134.
12. Завражец С.А. Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте. *Вопросы психологии*. 1993. № 5. С. 8–16.
13. Киселева А.В. К вопросу о концепции ценностной обусловленности агрессивного поведения. *Психология в вузе*. 2005. № 1. С. 92–102.
14. Настюк Олена. Агресивний підліток: [насильство у школі]. *Освіта України*. 2011. 25 лип. (№ 55/56). С. 6.
15. Олійник В.О. Соціально-педагогічна профілактика жорстокої поведінки учнів основної школи засобами анімаційної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка 23 Соціальна робота; Харків, 2017. 265 с.

Siagha Sami. The content and features of adolescent aggression and characteristics of the causes of its development

In the article, the adolescent aggression is understood as motivated destructive behavior that contradicts generally accepted social norms. The aggression is a direct reflection of the child's inner unhappiness. Aggression shows the adolescent's inability to respond adequately to events and is aimed at harming others. Adolescent aggression has been shown to be both positive and negative. There are identified the main signs of adolescent aggression, based on the generalization of information. It is established that adolescent aggression has specific features, namely: has a pronounced demonstrative nature; is a consequence of a personal crisis; characterized by the appearance of various deviations; manifests itself often spontaneously both for the adolescent and for his environment; for aggressive adolescents are characterized by general individual psychological characteristics and individual traits, pronounced gender differences in the manifestation of aggressive actions. There are determined the main motives of adolescents aggressive behavior. It was found that such features of excitability, demonstrativeness, irritability, and overestimated self-esteem have a positive effect on increasing the level of adolescent aggression.

There have been identified the most important causes of adolescent aggressive behavior, by systematizing scientific information. In the psychological and pedagogical context, the most important reasons include the negative influences of three factors: family (cohesion and level of conflict, the degree of closeness between parents and child, the nature of the relationship between siblings, the style of family leadership); peers and the environment (copying the behavior of peers, social status in the group); Media and computer games (systematic contemplation of scenes of violence leads to a gradual loss of emotional susceptibility to aggression and pain; virtual computer wars are "programmed" for aggressive actions).

Key words: aggression, aggressive adolescent, features of aggressive behavior of adolescent, causes of aggression.